

חוטא שאינו שב מידיעתו

מקורות – (א) הוריות ב. משנה, וגמרא שם "וניתני... בשגגה אחת", תוספות ד"ה "עד שיהי".

(ב) מומר – תורת כהנים דבורא דחובה, פרשה ז', ז; גמרא יא. "דאמר עולא אמר רבי יוחנן..."; רמב"ם הל' מעשה הקרבנות פ"ג ה"ד והל' שגגות פ"ג ה"ז.

(ג) שאינו שב מידיעתו – תוספות חולין ה: ד"ה אינו שב, ראב"ד תורת כהנים דבורא דחובה פרק ז', ג; שבועות כו: "בעא מיניה רבינא מרבא...", רש"י שם, רמב"ם הל' שבועות פ"ג ה"א.

המשנה הראשונה מביאה רשימת מקרים שבהם לאחר שבית הדין התירו בטעות איסור, הלך אדם ועשה את האיסור. כשהאדם עשה זאת על דעת עצמו, ללא קשר להוראת בית הדין, הוא חייב בחטאת. לעומת זאת, כשעשה זאת בעקבות ההנחייה של בית הדין – הוא פטור מחטאת. הכלל המאחד את הרשימה מופיע בסוף המשנה:

"התולה בעצמו – חייב, והתולה בבית דין – פטור" (משנה הוריות ב.).

לקביעה שהאדם נחשב כתולה בבית הדין יש שתי השלכות. ההשלכה האחת היא ביחס לחיוב הקרבן של האדם עצמו – כיוון שתלה בבית הדין, הוא פטור מקרבן¹. ההשלכה השנייה היא ביחס לחיוב הקרבן הציבורי – אם רוב הציבור יתלו בבית הדין ויעברו את אותה עברה, יתחייב הציבור ב'פר העלם דבר'.

במקרה הרגיל של תולה בבית דין, ההוראה המוטעית הייתה הגורם היחיד שהוביל את האדם לעבור על העברה. אילו בית הדין היו חוזרים בהם מהוראתם – האדם היה נמנע מלעשות את מה שעשה. הגמרא עוסקת במקרה מורכב יותר. מקרה שבו היה גורם נוסף לטעות:

"הורו בית דין שחלב מותר, ונתחלף לו חלב בשומן ואכלו,
רב אמר: פטור, ור' יוחנן אמר: חייב" (גמרא שם).

1 כפי שנראה להלן בשיעור בעניין חיוב חטאת בתולה בבית דין (עמ' 53), הפטור הזה נתון במחלוקת תנאים, ומשנתנו היא כדעת רבי יהודה.

הגמרא עוסקת באדם שאכל חֶלֶב בשוגג. לפני אותו מעשה יצאה הוראה מוטעית של בית הדין שמותר לאכול חלב. אולם בפועל לא ההוראה הובילה את האדם לאכול את החלב. בשעת מעשה התחלפה לו חתיכת שומן בחתיכה של חלב. כאשר אכל את החלב הוא סבר בטעות שהוא אוכל שומן.

רבי יוחנן מחייב את האדם במקרה זה בקרבן חטאת. לדעת רבי יוחנן לא ניתן לומר שהוא תולה בבית דין, כיוון שהעברה במקרה זה לא נבעה מהוראת בית הדין. העברה נבעה מהבלבול בין החלב והשומן. רב חולק על רבי יוחנן ופותר את האדם מחטאת. לדעת רב, כיוון שברקע המעשה עמדה הוראת בית הדין שמותר לאכול חלב – האדם נחשב כתולה בבית הדין².

מומר ומי שאינו שב מידיעתו

הגמרא מביאה ברייתא ומקשה ממנה על שיטת רבי יוחנן:

”מיתניבי: מעם הארץ בעשותהי – פרט למומר.

רבי שמעון בן יוסי אומר משום רבי שמעון: (אינו צריך), הרי הוא אומר 'אשר לא תעשינה בשגגה ואשם, או הודעי, השב מידיעתו – מביא קרבן על שגגתו, לא שב מידיעתו – אינו מביא קרבן על שגגתו. ואם איתא, הא לא שב מידיעתו הוא!’ (שם).

כדי להבין את קושיית הגמרא מהברייתא יש להקדים ולהבין את הברייתא. בשלב ראשון נסביר את הברייתא מצד עצמה. בהמשך השיעור נחזור למחלוקת רב ורבי יוחנן, ונבאר את קושיית הגמרא מן הברייתא ואת תירוצה.

הדרשה שבה פותחת הברייתא עוסקת במומר. מהפסוק: ”ואם נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ” (ויקרא ד' כז), לומדת הברייתא שלא כל אדם חייב בקרבן על עבירה בשגגה. 'מעם הארץ' – ולא מומר. מומר מופקע מקרבן³.

רבי שמעון למד את פטור מומר ממקור אחר – מסמיכות הפסוקים: ”...בעשתה אחת ממצות ה' אשר לא תעשינה ואשם. או הודע אליו חטאתו אשר חטא...” (שם כז- כח). קרבן חטאת מביא רק מי שלאחר שנודע לו שעבר עבירה התחרט על מעשיו. מי שלאחר שנודעה הטעות לא מתחרט ולא שב – אינו יכול להביא קרבן חטאת.

2 בהמשך השיעור נראה הסבר נוסף לשיטת רב.

3 הגמרא להלן בדפים י-יא עוסקת בהגדרות המדויקות של מומר – עייני שם.

חשוב להדגיש שהסבר זה מבוסס על הגרסה שמופיעה לפנינו בגמרא. המהדיר בש"ס וילנא קיבל את הגהתו של המהרש"א, שמחק מהברייתא את המילים "אינו צריך"⁴. לפי גרסת המהרש"א, ייתכן שאין כל קשר בין שתי הדרשות שבברייתא. הדרשה הראשונה עוסקת במומר, ואילו הדרשה השנייה עוסקת במי שאינו שב מידיעתו מכל סיבה שהיא, לאו דווקא בגלל אדישותו לעולם ההלכה.

אם אכן מדובר בשתי דרשות נפרדות, מסתבר לומר שקיים הבדל עקרוני באופי שני הדינים האלה. הדין הראשון, הפוטר מומר מחטאת, הוא דין בגמרא. המומר הוא אדם שהוציא עצמו מן הכלל ומתכחש למחויבותו לתורה ומצוות. אדם כזה אינו ראוי להביא קרבן חטאת. הדין השני, לעומת זאת, אינו עוסק במעמדו של החוטא אלא באופי השגגה שלו. קרבן חטאת מביאים על עברה שהשגגה גרמה אותה. אם האדם אינו שב מידיעתו, אנו לומדים שלא השגגה היא שהובילה אותו לחטוא אלא סיבות אחרות. במקרה כזה אין מביאים קרבן חטאת.

חילוק זה אפשרי לפי גרסת המהרש"א, שמחק את המילים "אינו צריך". אפשרי, אך לא הכרחי. גם אם לא גורסים את המילים "אינו צריך", עדיין סביר לפרש שהנושא של הברייתא הוא פטור מומר מקרבן, ובכך עוסקות שתי הדרשות. כך עולה גם ממקור הדברים בתורת כהנים:

"ימעם הארץ – פרט למומר. רבי שמעון בן יוסי אמר משם רבי שמעון: מה תלמוד לומר יאשר לא תעשינה בשגגה? היושב לו מידיעתה חייב על שגגתה, ויצא מומר שאין יושב לו מידיעתה" (תורת כהנים דבורא דחובה, פרשה ז', ו).

כאן מפורש שגם דרשתו של רבי שמעון באה ללמד על פטור מומר מחטאת. רבי שמעון טוען שאין צורך בדרשה מיוחדת למעט מומר, כיוון שהוא כלול בקטגוריה של "אינו שב מידיעתו". המומר אינו מתחרט על העברה גם לאחר שנודעה לו טעותו. ממילא הוא אינו זכאי להביא קרבן חטאת שיכפר על שגגתו.

השאלה האם רבי שמעון התייחס לדין כללי של אדם שלא חזר בו כשנודעה העבירה או לדין פרטי של מומר הינה בעלת משמעות רבה. אם נקבל את ההסבר שרבי שמעון הביא את דין שב מידיעתו כדי ללמד על מומר, יהיה קשה לומר שזהו דין באופי השגגה בלבד. הגמרא להלן קובעת שמומר פטור מקרבן, אפילו אם בשעת העברה הוא עדיין לא היה מומר:

4 גם בכתבי היד ובמקורות אחרים מילים אלה אינן מופיעות – עיין דקדוקי סופרים על אתר.

”דאמר עולא אמר רבי יוחנן: אכל חלב והפריש קרבן והמיר וחזר בו, הואיל ונדחה ידחה”
(הוריות יא.).

לפי רבי יוחנן, אדם שהפריש קרבן חטאת ואחר כך המיר את דתו – קרבנו נפסל. אפילו אם אחר כך יחזור אותו אדם בתשובה – קרבנו יישאר פסול. ברור מכאן שהפטור של מומר מחטאת איננו רק בעיה באופי השגגה. למומר יש מעמד שונה בגברא, מעמד המפקיע ממנו שייכות לקרבן החטאת.

אם נרצה להבין בכל זאת שהפטור של מי שאינו שב מידיעתו מחטאת הוא המקור לפטור מומר, נצטרך להרחיב את היריעה. נצטרך להניח לשלכל מי שאינו שב מידיעתו יש מעמד שונה בגברא, מעמד המונע ממנו להביא קרבן חטאת. כך אכן הייתה דעתו של הגר”ד.

הראיה שהביא הגר”ד לדבריו היא משיטת הרמב”ם. הרמב”ם פוסק בשני מקומות שלא מקבלים את קרבנו של מומר (הל’ מעשה הקרבנות פ”ג ה”ד, והל’ שגגות פ”ג ה”ז). לעומת זאת, הרמב”ם אינו מזכיר בשום מקום את הפטור של מי שאינו שב מידיעתו. הגר”ד הסביר שהרמב”ם לא היה צריך להזכיר במפורש דין זה, כיוון שהוא כבר פסק את דינו של מומר. גם מי שאינו שב מידיעתו, בדומה למומר, הוא אדם המופקע בגברא מקרבנות מחמת אדישותו לאיסורי התורה. לכן דינו כלול בדינו של המומר.

מועד השיבה מידיעתו

ישנם מקורות נוספים לכך שמי שאינו שב מידיעתו מופקע בגברא מקרבנות, בדומה למומר. מקור ראשון אפשרי נמצא במחלוקת בין התוספות והראב”ד בעניין המועד שבו החוטא אמור להתחרט על מעשיו. לדעת התוספות, המועד הקובע הוא הזמן שבו התבצעה העברה עצמה. כך כותבים התוספות במסכת חולין:

”תימה, מה צריך קרא למעט לאינו שב מידיעתו ועומד ברשעו, הא הוי זבח רשעים והיכי תיסק אדעתין לומר דמביא?
ויש לומר דאיצטרך להיכא דחזר בתשובה אחר כך, ובשעה שאכל לא היה שב מידיעתו”
(תוספות חולין ה: ד”ה אינו שב).

לדעת התוספות, אם האדם עדיין לא התחרט על מעשיו – ברור שהוא אינו יכול להביא קרבן. לשם כך אין צורך בדין ”שב מידיעתו”, אלא יש לכך מקור אחר – ”זבח רשעים תועבה”. לפיכך מבארים התוספות, שהפטור של מי שאינו שב מידיעתו נצרך

לאדם שחזר בתשובה, וכעת רוצה להביא קרבן על שגגתו. התורה קובעת שאדם זה אינו מביא קרבן. בשעת העברה הוא עמד עדיין ברשעו, באותה שעה הוא היה מבצע את העברה אפילו אם שגגתו הייתה נודעת לו. אדם כזה לא זכאי להביא קרבן.

לפי התוספות, דין השב מידיעתו אינו עוסק בשאלה האם בסופו של דבר האדם חזר בתשובה, אלא בשאלה התיאורטית – האם האדם היה נמנע ממעשיו אם בשעת מעשה הייתה נודעת לו שגגתו. נראה שלדעת התוספות יסוד הפטור של מי שאינו שב מידיעתו הוא אופי השגגה. כדי להבין את אופי השגגה, יש לחשוב מה היה קורה אם בשעת מעשה השגגה הייתה נעלמת.

הראב"ד בפירושו לתורת כהנים הולך בכיוון שונה מן התוספות. בדבריו שם הוא מנסה לברר מה המקור לכך שבקרבנות הבאים לכפרה יש צורך בווידי. אחד המקורות שהוא מציג הוא דין השב מידיעתו:

“אי נמי מן הוא גופיה דכתיב ביה 'בשגגה ואשם', ודרשינן ביה: השב מידיעתו מביא קרבן על שגגתו, ואין תשובה בלא וידי” (ראב"ד על תורת כהנים, דבורא דחובה פרק ז', ג).

לפי הראב"ד, דין “השב מידיעתו” קובע שלאחר מעשה, כאשר האדם מגלה שהוא שגג – עליו להתחרט על מעשיו. אם בשעה שנודע לו על השגגה הוא עדיין לא מתחרט – הוא אינו יכול להביא קרבן. לשם כך יש צורך בווידי בשעת הבאת הקרבן, כדי לוודא שמביא הקרבן אכן התחרט על העברה. מדברי הראב"ד עולה שהפטור של מי שאינו שב מידיעתו נובע ממעמדו של הגברא. זהו אדם האדיש לאיסורי התורה, ויש למנוע ממנו להביא קרבן, בדומה למומר.

מצטער שאינו שב מידיעתו

הגמרא במסכת שבועות דנה באדם שנשבע שלא לאכול כיכר לחם, ואכל אותו בשגגה. אולם במקרים שבהם עוסקת הגמרא היו נסיבות נוספות, שהיו עשויות לגרום לאדם לאכול את הכיכר אפילו אם לא היה שוגג:

“בעא מיניה רבינא מרבא: נשבע על ככר ומסתכן עליה, מהו?
מסתכן, לישרי ליה מר!

אלא, מצטער ואכלה בשגגת שבועה, מאי?

אמר ליה, תנינא: שב מידיעתו – מביא קרבן על שגגתו, לא שב מידיעתו – אין מביא קרבן על שגגתו” (שבועות כו:).

השאלה הראשונה של רבינא עוסקת באדם שאכל את הכיכר כיוון שחייו היו בסכנה. רבא דוחה את השאלה מכל וכל. במקרה כזה ברור שמותר לכתחילה לאכול את הכיכר ואין כל סיבה להביא קרבן. בעקבות זאת, רבינא מנסח מחדש את שאלתו.

במקרה השני שעליו מדבר רבינא האדם איננו נמצא בסכנת חיים, אך הוא רעב מאד. סביר להניח שגם אם לא היה שוגג בשבועה – הוא היה עובר על שבועתו ואוכל את הכיכר. רבא קובע שאדם כזה פטור מקרבן, כיוון שאינו שב מידיעתו.

מהי ההווה-אמינא של רבינא שהמצטער חייב בקרבן? ייתכן שרבינא כלל לא הכיר את דין "השב מידיעתו", או שהוא הכיר את הדין אך לא קיבל אותו להלכה. לחלופין אפשר להסביר שרבינא אמנם ידע שמי שאינו שב מידיעתו פטור מקרבן, ואף על פי כן הוא העלה את האפשרות שהפטור הזה לא קיים במצטער.

הבסיס לפירוש זה הוא שיטת הגר"ד. הגר"ד טען שיש הקבלה בין מי שאינו שב מידיעתו לבין מומר. לפי שיטה זו אפשר לטעון, שהפטור מקרבן קיים רק כאשר עובר העברה הוא אדם האדיש להלכה ולאיסורי התורה, אדם שהיה עובר במזיד את אותה העברה לולא שגגתו.

האדם המצטער אמנם היה אוכל את הכיכר לולא השגגה, אך אכילה זו אינה נובעת מזדון ומאדישות להלכה, אלא מכניעה לרעבונו ולצערו. לפיכך יש מקום לומר, לפחות בהווה-אמינא, שאדם כזה אינו מופקע בגברא מקרבן החטאת. אדם כזה זכאי להביא חטאת על שגגתו.

יש לציין, שפירושונו לסוגיה הוא על פי דברי רש"י על אתר (ד"ה מצטער). לרמב"ם היה פירוש שונה מאד בסוגיה זו:

"נשבע על ככר שלא יאכלנו ונצטער עליו ואכלו מפני הצער והוא שוגג שהרי דמה שמותר לו לאכול מפני הצער,
הרי זו פטור מן הקרבן לפי שאינו שב מידיעתו אלא ידע שאסורה היא ואכלה בטעות"
(רמב"ם הל' שבועות פ"ג ה"א).

לפי הרמב"ם, האדם שאכל את הכיכר לא שכח את שבועתו. השגגה שלו הייתה בכך שסבר שאם הוא מצטער מאד ברעב מותר לו לעבור על שבועתו. אמנם הרמב"ם מזכיר כאן את הדין של מי שאינו שב משבועתו, אך זהו יישום שונה מאד של הדין, המתקשר לסוגיה הכללית של "אומר מותר". יישום זה אינו מענייננו בשיעור זה.

מחלוקת רב ורבי יוחנן

קעת לאחר שליבנו את דין שב מידיעתו, נחזור למחלוקת רב ור' יוחנן. הגמרא מקשה מהדין של מי שאינו שב מידיעתו על שיטת רבי יוחנן. רבי יוחנן מחייב בקרבן אדם שאכל חלב בשוגג כיוון שהתבלבל בינו לבין שומן.

במקרה שבו עסק רבי יוחנן, גם כאשר תתברר לו הטעות – הוא עדיין לא יחזור בו ממעשיו, כיוון שבית הדין הגדול הורו שמותר לאכול חלב. מדוע אם כן אין פוטרים אותו מדין "השב מידיעתו"?

מקושיית הגמרא נראה בברור, שדין השב מידיעתו הוא דין באופי השגגה, ולא דין במעמד הגברא. האדם שעליו מדובר בסוגיה איננו רשע, ולא היה מעלה על דעתו לעבור עברה במזיד. אי אפשר לומר על אדם כזה שהוא דומה למומר. אין כל סיבה להפקיע אותו בגברא מקרבן.

חייבים להסביר שדין השב מידיעתו במקרה זה יסודו באופי השגגה. העובדה שאינו שב מידיעתו מלמדת שלא השגגה היא שהובילה אותו לאכול את החלב. גם אם היה יודע שזה חלב הוא היה אוכל אותו. במקרה שבו השגגה לא יצרה את העבירה אין חיוב קרבן.

אמנם, ייתכן שהבנה זו של הדין משתנה לאחר תירוץ הגמרא. כך מתרץ רב פפא את שיטת רבי יוחנן:

“אמר רב פפא: קסבר רבי יוחנן כיון דכי מתידע ליה לבי דינא הדרי בהו, והוא נמי הדר ביה – שב מידיעתו קרינן ביה, וחייב” (נהוריות ב.).

רב פפא הולך צעד קדימה. נכון הוא שגם אם היה יודע שזהו חלב הוא היה אוכל אותו. אך אם בנוסף לכך גם בית הדין היו חוזרים בהם מהוראתם השגויה – הוא היה נמנע ולא אוכל את החלב.

ייתכן שהיסוד לתירוץ של רב פפא הוא שיטת הגר"ד. הפטור של מי שאינו שב מידיעתו מקרבן נובע ממעמדו בגברא, הדומה למעמד המומר. במקרה שלנו האדם אינו דומה למומר. האדם נשמע לבית הדין. אדם כזה רשאי וראוי להביא קרבן שיכפר על שגגתו.

כזכור, רב חלק על רבי יוחנן וסבר שאוכל החלב פטור מקרבן. ייתכן שמחלוקת רב ורבי יוחנן עוסקת בדין השב מידיעתו: לדעת רבי יוחנן דין זה נובע ממעמד הגברא, ולכן רק מי שאינו שב מידיעתו מחמת אדישות להלכה פטור מקרבן. לדעת רב דין השב

מידיעתו אינו נובע ממעמד הגברא אלא מאופי השגגה. לפיכך גם בסוגייתנו יש לפטור את האוכל מקרבן, כיוון שעל כל פנים הטעות בין החלב והשומן לא הייתה הגורם הבלעדי לעברה.

לחלופין ניתן לומר שגם רב מודה לתירוצו של רב פפא. גם לדעת רב אין כאן פטור של מי שאינו שב מידיעתו. עם זאת רב פוטר את האוכל מקרבן, כיוון שלדעתו גם במקרה זה נחשב האוכל תולה בבית הדין, והוא פטור על פי משנתנו.

'פר העלם דבר' בסוגייתנו

עד כה עסקנו בדינו של היחיד שאכל את החלב, האם הוא חייב בקרבן או פטור. כפי שהזכרנו בתחילת השיעור, יש לדון במקביל לכך גם בחיוב הקרבן הציבורי. אם רוב הציבור עבר עבירה יש להביא קרבן 'פר העלם דבר'. האם ניתן לצרף אדם שהתבלבל בין חלב לשומן לאנשים אחרים שאכלו חלב בכוונה? בשאלה זו מכריע רבא בסוף הסוגיה:

"אמר רבא: מודה רב שאינו משלים לרוב צבור. מאי טעמא? אמר קרא 'בשגגה', עד שיהו כולן בשגגה אחת" (הוריות ב.).

ניתן להבין את טענתו של רבא בשני אופנים:

א. עקרונית גם על שגגה של בלבול בין חלב לשומן יש חיוב של 'פר העלם דבר'. אולם, יש דרשה מיוחדת מהפסוק "בשגגה", המלמדת שאין חיוב ב'פר העלם דבר' אלא במקרה שהשגגה של כל הציבור הייתה זהה. במקרה שלנו **אופי השגגה של אותו אדם שונה מאופי השגגה של שאר הציבור**, ולכן אין חיוב בקרבן.

ב. מבחינה עקרונית לא ניתן לצרף את האדם ה'מתבלבל' אל שאר הציבור. בעוד ששאר הציבור אכלו את החלב מחמת ההוראה המוטעית של בית הדין, אדם זה אכל את החלב מחמת הטעות הפרטית שלו. לפיכך אין כאן רוב של הציבור שעברו עברה בעקבות ההוראה השגויה, ואין חיוב בקרבן.

התוספות על אתר מעלים נפקא-מינה אפשרית לחקירה זו:

"צריך עיון אם רוב צבור עשו בזה הענין שנתחלף להם והיו כולן בשגגה אחת אי מחייב בית דין" (תוס' שם ד"ה עד שיהיו).

התוספות מתארים מקרה שבו לא אדם אחד התבלבל בין חלב לשומן, אלא רוב הציבור. לפי ההבנה הראשונה שהעלינו, מסתבר שיהיה חיוב בקרבן במקרה זה. הסיבה היחידה לפטור מהקרבן במקרה של רבא הייתה שאופי השגגה של כל הציבור לא היה זהה. כאן אופי השגגה של הציבור זהה, ואין מקום לפטור מקרבן.

לעומת זאת, לפי ההבנה השנייה מסתבר שגם אם הציבור כולו התבלבל בין חלב לשומן עדיין לא יהיה חיוב ב'פר העלם דבר'. כדי להתחייב בקרבן זה יש צורך בציבור שלם שעבר עברה בעקבות ההוראה השגויה, כך שכולם מצטרפים לשגגה אחת – השגגה של בית הדין.

במקרה שלנו הציבור אינו מצטרף לשגגה אחת, אלא כל אדם בנפרד אכל את החלב מחמת השגגה הפרטית שלו. במקרה כזה אי אפשר לחייב ב'פר העלם דבר', ונותר רק לדון בשאלה האם כל אדם בנפרד יהיה חייב בקרבן פרטי, בהתאם למחלוקת רב ורבי יוחנן.